

DIPLOMATIČKE FORMULE LATINSKIH POVELJA BOSANSKO-HUMSKIH VLADARA I VELMOŽA OD XII DO XV STOLJEĆA

MILKO BRKOVIC
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 930.22(497.15)»11/14«
Izvorni znanstveni rad

Primitljeno: 1984-10-31

U pogledu diplomatskih formula u bosansko-humskim latinskim poveljama u periodu od 12. do 15. st. vladala je velika raznolikost. Najkonstantnije su formule intitulacija, dispozicija, inskripcija i datacija. Sve druge su više-manje promjenljive. Od njih su češće prisutne koroboracija, naracija, promulgacija, arenga i svjedoci. Rjeđe su prisutne salutacija, peticija, sankcija, verbalna invokacija, aprekacija i subskripcija. Zakletva je uvijek spojena s nekom drugom formulom. Najrjeđe je upotrebljena simbolička invokacija.

Verbalna je invokacija u poznatoj formuli koja se upotrebljavala na Zapadu, a preuzeta je s Istoka, po kojoj se pojedinačno zazivaju sve tri kršćanske božanske osobe. Potvrda verbalne invokacije poslije donesenog sadržaja povelje jest aprekacija. Intitulacija je također pod utjecajem Zapada. Nalazi se najčešće na samom početku povelje. Inskripcija ili adresa nalazi se u uvodnom dijelu zvanom protokol. Ona može imati opći i pojedinačni oblik. S njom je ponekad spojena zakletva. Salutacija je svetopisamskog sadržaja. Njome se ističe prednost nebeskog kraljevstva u odnosu na zemaljsko. Tako je i kod arenge. Promulgacija ili notifikacija u većini se povelja nalazi u protokolu, a njome se publicira ono što je sadržano u povelji. Naracija ili ekspozicija ima promjenljivo mjesto u bosanskim latinskim poveljama. Svojim sadržajem donosi podatke o povijesnim ustanovama, zasluge pojedinih destinataru, ali i podatke o poveljama prethodnih vladara. Peticija je po sadržaju kratka, a donosi zasluge onoga komu se nešto podjeljuje. Dispozicija obuhvaća najveći i najvažniji dio povelje. Izražava volju donatora donoseći materijalni i moralni objekt. Koroboracija je kratka i sadrži izjavu o valjanosti i trajnosti povelje koja je potkrijepljena pečatom. Sankcija pak ima ulogu izvršavanja onoga što je izneseno u povelji, a može biti sastavljena iz anateme i zakletve. Svjedoci su najčešće ugledne velmože Bosne i Huma. Datacija se sastoji od vremenskog i zemljopisnog datuma. Bosansko-humske latinske povelje su datirane po godinama rođenja Isusa, a za početak godine uzet je 1. siječanj. Datacija je skoro u pravilu na kraju povelje.

UVOD

Ovaj rad je izvadak iz moje magistarske radnje koja nosi naslov »Latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća«. Diplomatičke formule su gotovo sasvim preuzete iz navedene magistarske radnje (str. 157—178), a rađene su na osnovi uvida u same povelje. Analizirano je 37 bosansko-humskih latinskih povelja. Kronološki popis tih povelja, arhivi u kojima se nalaze neki od originala i prijepisa, objelodanjene zbirke i drugi izvori iz kojih su uzete te povelje doneseni su na kraju ovoga rada.

Prema najstarijoj sačuvanoj bosanskoj povelji može se vidjeti da je bosanska državna kancelarija postojala u 12. st. Da li je i prije postojala, ne zna se. Do proglašenja Bosne za kraljevinu bosanska je kancelarija pod

utjecajem zapadne diplomatike. Taj utjecaj nije izravan, nego posrednički, i to preko Dubrovnika i Dalmacije. To se vidi iz sastavnih dijelova povelja, iz verbalne invokacije, iz upotrebe naziva za povelje, iz načina datiranja povelja, iz navođenja kršćanskih svetkovina, a posebno iz upotrebe latinskih srednjovjekovnih izraza.

Nakon krunjenja bosanskog bana Tvrtka za kralja Bosne i Srbije (1377) bosanska se državna kancelarija dosta mijenja. Tvrtko, naime, dovodi raške notare koji imaju drukčiju naobrazbu nego dotadašnji bosanski notari, a time i drukčiji stil pisanja povelja. Te su promjene najviše izražene kod Tvrtkovih kraljevskih povelja, dok su kod povelja njegovih prethodnika i nasljednika manje.

Ako izuzmemo Tvrtkovo razdoblje vladavine, onda bi podjela bosanske državne kancelarije na period *banske kancelarije*, od 12. st. do proglasa Bosne kraljevinom, i period *kraljevske kancelarije*, od Tvrtkova krunjenja do propasti srednjovjekovne bosanske države, trebala imati dodatak da su u oba perioda i bosanske velmože izdavali povelje. Od konca 14. st. pojedine bosanske velmože imaju *svoje pisare*, a neki čak i *svoje kancelarije*.

O samom uređenju bosanske kancelarije u srednjem vijeku ne zna se skoro ništa. Organizacija bosanske kancelarije nije bila na visini, jer se često u poveljama vidi da pojedini vladar upotrebljava svoj stari pečat, ili pečat svoga prethodnika jer njegov još nije gotov.

U latinskoj povelji Stjepana II Kotromanića iz god. 1333. navodi se da je ona izdana u četiri primjerka. Dva su latinska, a dva hrvatska. Od njih se dva čuvaju kod bosanskog bana Stjepana, i to jedan latinski i jedan hrvatski primjerak. To nam daje osnovu za pretpostavku da su bosanski banovi već za Stjepana II Kotromanića imali ustanovu za čuvanje povelja. Međutim, prema različitim mjestima datiranja povelja, čini se da je bosanska kancelarija putovala s vladarem, što znači da su i pisari putovali noseći sa sobom svoju opremu. U takvim se prilikama vjerojatno događalo da uzmanjka potrepština, da bude na putovanju i premještanjima kakav incident pa isprave budu oštećene, a osobito da pergamene budu nepravilno smotane i slabo zaštićene, što je omogućavalo njihovo brže propadanje. Vjerojatno se događalo, analogno mnogim mjestima izdavanja tih povelja, da je jedan dio povelja bio u jednom kraljevskom mjestu, a drugi u drugom ili u više njih. Nije bilo, dakle, jedne locirane i stalne ustanove gdje bi se za cijelu državu čuvali dokumenti.

Za dosta bosanskih latinskih povelja ima tragova da su postojale, ali se do danas ne zna da li su sačuvane.

U početku 15. stoljeća, kako se čini, bosanske je isprave čuvao predstavnik »crkve bosanske«. Možda je baš tada nestalo puno bosanskih isprava pisanih latinskim jezikom, jer se zna da su se bosansko-humski »kristjani« negativno odnosili prema rimskoj crkvi, njezinu svećenstvu, a time po svoj prilici negativno i prema latinskom jeziku.

Latinske bosanske povelje imaju svoje konvencionalne dijelove: *protokol* (uvod), *tekst* ili *kontekst* i *eshatokol* (zaključak).

Protokol bosanskih latinskih povelja najčešće počinje formulom intitulacije. Iza nje uglavnom dolazi formula inskripcije, a rjeđe formula

Tekst ili kontekst povelje sastoji se najčešće od dispozicije, arenge, naracije, promulgacije, peticije, zakletve, svjedoka, sankcije i koroboracije.

Eshatokol sadrži datum, a ponekad aprekaciju i potpis vladara.

Učestalost pojedinih formula može se vidjeti iz analize koja slijedi.

a. *Invokacija*

Invokacija u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i veoma je rijetka. Ona zapravo kod kraljevskih povelja i ne postoji, osim u onima koje su prijevod slavenskih ili pak u onima latinskima kojima su u sastavljanju i pisanju imali direktnog udjela crkveni ljudi.

Jedino se u Kulinovoj povelji iz god. 1189. (29. VIII) nalazi i simbolička i verbalna invokacija. Simbolička je u obliku križa, a verbalna je u poznatoj formuli koja se upotrebljavala na Zapadu, a preuzeta je sa Istoka. Ona glasi: »In nomine patris et filii et spiritus sancti amen«. U njoj se pojedinačno zazivaju sve tri kršćanske božanske osobe. Verbalna invokacija u Kulinovoj povelji je proširena potvrdnim izrazom »amen«.

U povelji bosanskog bana Prijezde iz god. 1287. (8. V) zastupljena je nešto drukčija verbalna invokacija. Ona glasi: »In nomine sancte trinitatis et individue unitatis«. Tu se ne zazivaju pojedinačno kršćanska božanstva, nego ih se zaziva jednom riječi (trinitatis) kao nedjeljivo jedinstvo.

U povelji bosanskog bana Stjepana iz oko god. 1322. nalazi se često upotrebljavana na Zapadu verbalna invokacija u kojoj se zazivaju pojedinačno sve tri božanske osobe kršćanskog učenja, ali je proširena još jednom invokacijom — zazivom svetoga Grgura. Međutim ta je isprava prijevod ćirilske, pa je najvjerojatnije taj dodatak preuzet iz ćirilske formule.

Jedina invokacija u latinskim poveljama kralja Tvrtka I datira iz god. 1380. (12. III), ali je i ona prijevod ćirilske. Ona glasi: »In principio patris, in plenitudine filii et descensione spiritus sancti amen«. Dugačka je i proširena potvrdnim dodatkom »amen«. Zanimljivo je da se uz svaku božansku osobu upotrebljavaju izrazi koji su se upotrebljavali u rječniku teološke znanosti onoga vremena, a koji su pak nastali nakon dugog raspravljanja među teolozima o svojstvima kršćanskog trojstva.

Kraća je dosta invokacija u povelji Tvrtkovih poslanika iz god. 1390. (1. VIII) kojom se zaziva samo Kristovo ime, a na kraju je potvrdna riječ »amen«.

U povelji kralja Dabiše iz god. 1392. (15. IV), izdanoj vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, verbalna invokacija je ista kao kod Kulinove povelje iz god. 1189, dok se kod Ostojine povelje iz god. 1408. (28. XII) nalazi verbalna invokacija kojom se zazivaju također sve tri božanske osobe jednom riječi, ali se uz nju nalaze pridjevi koji označavaju njenu nedjeljivost i presvetost. Proširena je i potvrdnim oblikom »amen«.

Jedan od razloga neupotrebljavanja simboličke invokacije u bosansko-humskim latinskim poveljama, osim kod bana Kulina, po svojoj prilici nalazi se u utjecaju bosansko-humskih »krstjana« na ovu formulu. Poznato je, naime, da su oni odbacivali simbole, napose križ jer su ga smatrali znakom sramote.

b. *Intitulacija*

Intitulacija je ušla u latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža pod utjecajem Zapada i to preko Dubrovnika. Nalazi se uglavnom na samom početku isprava, a odmah iza nje dolazi inskripcija. Veoma često je u njoj prisutna *devociona formula — dei gratia*. Najstarija intitulacija je u Kulinovoj povelji iz god. 1189. Ona glasi: »Ego Culinus banus Bosene«.

U 12. st. intitulacija bosanskih latinskih povelja je jednostavna, a kasnije, u 13, 14. i 15. st. složenija. Najsloženija je kad se javlja kao intitulacija više osoba, kao što je slučaj kod triju povelja bana Pavla Bribirskog i njegove braće (2. II 1301, 30. III 1304. i 21. II 1305), te kod povelje vojvode Hrvoja iz god. 1402. (13. V), gdje je upotrebljena njegova intitulacija skupa sa cetinskim knezom Ivanom Nelipićem. Kako koji velmoža ili vladar ima više predjela pod svojom vlašću, tako više ima titula pa je intitulacija opširnija. To se i vremenski može promatrati.

U poveljama Pavla Bribirskog intitulacija uglavnom glasi: »Nos Paulus banus Croatorum et totius Bosne dominus«, pa onda slijede ostali dodaci, koji se odnose na knezove njegova roda i poroda, dok Mladenova glasi: »Nos Mladinus banus Bosniensis« (11. VI 1302).

Za bosanskog bana Stjepana II Kotromanića (1322—1353), sina Stjepanova, najkompletnija je ova intitulacija: »Nos Stephanus dei gratia banus Bosne, nec non terrarum Usure, Salis, Dolinne (Dolmine), Crayne, Rame ac totius Cholm princeps et dominus« (23. VI 1345). Dok nije dobila ovu formulaciju ona je imala izraze »nec non frater meus comes Ladislaus; necnon confinibus inferiorum terrarum, neve terre Humonensis« (oko 1322), zatim »ac dominus generalis totius terre Chelmie...« (15. II 1333). On je dakle najprije ban Bosne, pa onda s vremenom slijede drugi dodaci.

Za Hrvojevu je intitulaciju osnovno: »Nos Hervoye voyvoda Bosnae«. Najprije dolazi »Inferiorum Bozne parcium Wayuoda« (23. VIII 1393), zatim »supremus voyvoda regni Bosnae ac vicarius generalis principium serenissimorum, regis Ostoye« (15. VI 1401), zatim »regnorum Rascie et Bosne summus voyvoda... per serenissimum principem dominum Ostoiam« (13. V 1402).

Intitulacija bana Tvrtka (ban od 1353—1377) glasi: »Tuerthko dei gratia banus Bossine« (13. II 1355). Godinu dana kasnije ona se proširuje sa »una cum dilecto fratre suo comite Vulc, ac karissima matre nostra domina Helena« (14. III 1356), a iste godine (1. XI) ona glasi još i »Banus totius Bozne necnon et totius Vzure ac Solle, frater noster carissimus, una cum dilecta matre nostra domina Elena«. Kad se pak Tvrtko okrunio (1377), njegova intitulacija ima sljedeću formulu »Nos Stephanus Tvertcho dei gratia rex Rascie, Bossne, Maritimarumque etc.« (2. VI 1390). U ono etc. spada: »Maritimarumque partium rex terre Hlmensis, Regionum inferiorum, Plagarorum occidentalium, Usorae, Solis et Drinae« (12. III 1380), te »rex dei gratia Rascie, Bosne, Dalmatie, Croatie Maritimeaque etc.«

Intitulacija kralja Dabiše (1391—1395) slična je Tvrtkovoju. To je i razumljivo jer ga je on odmah naslijedio sa svim posjedima koje je Tvrtko postigao svojim umješnim vladanjem i svim njegovim titulama.

Ona god. 1392. (15. IV) glasi: »Ego Stephanus Dabissa, Domini Dei Rex Serblorum, Bosnae, Maritimae, Hulmiae, Inferiorum partium, Occidentalium regionum, Usore, Sale, et orae Drini, etc.«

Kod kralja Ostoje, u njegovoj prvoj kraljevskoj vladavini (1398—1404) intitulacija glasi: »Stephanus Ostoia dei gratia rex Raxie, Boszne, Miritime etc.« (15. VI 1402), a na jednom mjestu ima i »partis maritimae etc. rex« (22. IV 1404), dok u drugom razdoblju njegova kraljevanja (1408—1418) ona glasi: »Nos Ostoja dei gratia rex Bosnie, Usorie, Inferioris Partis etc.«

Ista je i kod kralja Tomaša u njegovim poveljama iz god. 1441. (15. IV) i 1450. (24. X), osim što je različita u onoj falsificiranoj ispravi iz god. 1458. (3. IV).

c. Inskripcija

Inskripcija ili adresa u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža nalazi se u uvodnom dijelu, zvanom *protokol*, kao i invocacija i intitulacija. Formula tih povelja ima pojedinačni i opći oblik, to jest namjenu onima koji će vidjeti ispravu, odnosno podanicima ili prijateljima i pojedincu na koga se odnosi. Ona može biti spojena sa *zakletvom*, kao što je slučaj kod Kulinove povelje iz god. 1189. i, češće, bez zakletve. Najčešći je oblik: »omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam futuris presencium notitiarum habitaturis«. Uz ovaj oblik sadržani su sljedeći izrazi: »iuro comiti«; »universis«; »nobili viro«; »iudicibus, consilio et communitati«; »amicis suis fidelibus«; »universis Christi fidelibus«; »presentes litteras«; »universis et singulis«; »quibus presentes ostenduntur«; »omnibus, ad quos he nostre patentes litere pervenerint«. Iz inskripcije ujedno možemo vidjeti i neke od naziva za latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža.

d. Salutacija

Sve latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža nemaju formulu salutacije. Ona se najčešće javlja u Tvrtkovim poveljama, kako u vrijeme banovanja tako i u vrijeme kraljevanja.

Od drugih banova i velmoža nalazimo je samo kod bana Prijezde u njegovoj ispravi iz god. 1287. Ona glasi: »salutem in omnium salvatore«. U latinskim poveljama bosansko-humskih vladara salutacija se nalazi po pravilu iza inskripcije (adrese).

Tvrtko kao bosanski ban u svojim latinskim poveljama ima ovu formulu salutiranja:

1. salutem et bonorum omnium incrementa (13. II 1355),
2. favorem et amicie largitatem (1. IX 1355),
3. salutem et gratiam ac favoris beneplacitum (14. III 1356) i
4. salutem in domino sempiternam (1. XI 1356),

a kao kralj:

1. salutem in eo, in quo in terris regnacionum solia sunt erecta (23. VIII 1385), (22. VII i 30. VIII 1390),
2. salutem in domino salvatore (2. VI 1390) i
3. salutem in omnium salvatorem (8. VI i 11. VI 1390).

Kralj Ostoja i kralj Tomaš imaju iste salutacije kao što su Tvrtkove kraljevske.

Iz svih tih salutacija može se zaključiti da su bosanski banovi i kraljevi u poveljama imali isključivo svetopisamske izraze za pozdrave. U njima se mahom spominje druga božanska osoba kao osoba pozdrava i osoba kontakata među ljudima. U salutaciji se također može vidjeti kako bosansko-humski vladari ističu nebesko kraljevstvo iznad svoga ljudskoga. To se još više može vidjeti u arengi.

e. *Arenga*

Latinske povelje bosansko-humskih banova i velmoža nemaju arenge, osim jedne jedine, i to bana Prijezde iz god. 1287. Ona se nalazi poslije salutacije i zapravo je uvod u ispravu. Svojim sadržajem izražava opravdanost onoga što se iznosi na vidjelo, naglašavajući također vjernost i trajnost u službi. Ova arenga nije duga.

Ni kraljevske latinske povelje nemaju u pravilu arenge, osim onih izdanih od kralja Tvrtka I. U njegovim poveljama formula arenge je veoma učestala. U jednim je duža (npr. 12. III 1380. ili 2. VI 1390), a u drugim kraća (npr. 8. VI, 11. VI, 22. VII i 30. VIII 1390). U pravilu se nalazi iza salutacije, ali se u jednoj povelji kralja Tvrtka I (12. III 1380) nalazi čak iza verbalne invocacije. Arenga u Tvrtkovim poveljama najčešće sadrži moralnu sentenciju pobožnih riječi i svetopisamskih izreka kojima se uzvišenim stilom s retorskim izrazima opravdava prikladnost i moralnost dodjeljivanja nečega destinataru. Izražava se božanska mudrost, božanski naum, milost i milosrđe koje prožimaju ljudski rod, Božje stvaranje zemlje i ljudskog roda, njegov silazak na zemlju i izvođenje njegova nauma s ljudskim rodom, podložnost zemaljskog kraljevstva nebeskomu; zatim ona svetopisamska poruka da Bog nagrađuje sebi vjerne, pa tako i zemaljski kralj treba nagrađivati svoje podanike koji mu vjerno služe; daje posebno značenje katoličkoj vjeri i crkvenim velikašima, te moralnost i pravednost onoga što kralj čini ili hoće učiniti.

Kod drugih latinskih povelja bosanskih kraljeva formulu arenge nalazimo samo još u dva slučaja kod kralja Dabiše (15. IV i 25. IV 1392) i jedanput kod kralja Ostoje u povelji iz god. 1402. (15. VI). Sadržaj joj je isti kao i kod kraljevskih povelja Tvrtka I.

f. *Promulgacija ili notifikacija*

Većina bosansko-humskih latinskih povelja ima promulgaciju. Njome se publicira ono što je sadržano u ispravi. Ona se kod većine povelja nalazi u protokolu i to iza intitulacije, iza inskripcije i iza salutacije, a kod bana Prijezde i kralja Tvrtka nalazi se iza arenge. Ni u jednome slučaju ona se ne nalazi neposredno ispred arenge. Najčešće su joj ove formule: »ad universorum notitiam harum serie presentium et futurorum volumus pervenire«; »significamus omnibus expedit tenore presencium«; »significamus quibus expedit tenore presencium«; »significamus tenore presencium«; »tenore praesentium significamus universis«; »notum igitur facimus«; »publice recognoscimus in his scriptis«; »hinc vestre universitati fraternitati elucescat per presentes«; »ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire«; »significamus tenore presentium quibus expedit universis«; »notum facimus tenore presencium«: »memoriae commendamus et significamus quibus expedit uni-

versis«; »memorie commendantes significamus«; »per has nostras patens literas pateat omnibus ad quos pertinent«.

Od povelja bosanskih kraljeva promulgaciju imaju samo povelje kralja Tvrtka I i po jedna kralja Ostoje (28. XII 1408) i kralja Tomaša. Međutim kod Tomaša je samo u onom falsifikatu koji je datiran god. 1458. S druge strane, ona je kod bosanskih banova i velmoža skoro redovita.

g. *Naracija ili ekspozicija*

Skoro sve latinske povelje bosansko-humskih vladara imaju formulu naracije ili ekspozicije. Ona može stajati iza intitulacije, iza inskripcije, iza salutacije, iza arenge i iza promulgacije. Mjesto joj je dakle promjenljivo, ali je najčešće u prednjem dijelu isprava. Ima pojedinačnih slučajeva gdje je čak potpuno spojena s dispozicijom. Čak u poveljama istoga bana ili kralja ona može dolaziti na više različitih mjesta.

Naraciju u bosanskim latinskim poveljama možemo pratiti od samog početka 14. stoljeća, što znači da je zasigurno mogla biti upotrebljavana i u 13. st.

Svojim sadržajem naracija bosansko-humskih latinskih povelja govori o okolnostima koje su prethodile pojedinom pravnom činu i o njegovoj dokumentaciji. Primjerice, donosi podatke o povijesnim ustanovama, najviše crkvenima, spominje i donosi podatke o povijesnim i drugim osobama; donosi zasluge pojedinih destinatarata a uz njih veoma često zanimljive povijesne podatke; spominje povelje prethodnih vladara (npr. ban Tvrtko spominje u povelji od 14. III 1356. povelju svoga strica Stjepana); zatim se spominju »naši gradovi«: Dubrovnik, Šibenik, Trogir, Split i drugi sa svom okolicom; spominju se granice, utvrde, rijeke, planine, uzvišice, posjedi, vinogradi, šume, pašnjaci, putevi i drugo. Mnogi od tih naziva upotrebljavaju se i danas, dok su za druge ostali samo spomeni na njihovo postojanje.

Naracija u bosansko-humskim latinskim poveljama po svojoj dužini često varira. Ima primjera gdje je veoma duga (Tvrtkova povelja iz god. 1385) i gdje je veoma kratka (Tvrtkova povelja od 11. VI 1390). Nema pravila da je u jednom periodu kraća ili duža ili da je kod jednog vladara duža a kod drugog kraća. U istom periodu može biti kraća i duža i kod istog vladara može biti različita po dužini. Ponekad se nalazi spojena sa dispozicijom (Tvrtkova povelja od 1. VIII 1390).

h. *Peticija*

Peticija je u bosansko-humskim latinskim poveljama veoma rijetka. Imamo je samo nekoliko puta kod kralja Tvrtka I u njegovim poveljama iz god. 1387. (22. VII) i 1390. (11. VI, 22. VII i 30. VIII), te samo jedanput kod kralja Ostoje, u povelji iz god. 1402. (15. VI). Kod banova i velmoža ona se uopće ne upotrebljava. Uvijek se nalazi spojena s naracijom, a samo u jednom slučaju (u povelji kralja Tvrtka I iz god. 1387) iza intitulacije. Po sadržaju nije opširna. U njoj se spominju oni kojima se podjeljuje nešto, navode se prijašnje privilegije koje je imao dotični molitelj kod prethodnika. Ako je crkvena ustanova ili osoba, onda se posebnim epitetima, npr. »humiliter et devote«, navodi da po »pravu« pripada toj osobi ili ustanovi desetina i druga dobra.

i. Dispozicija

Sve latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža imaju formulu dispozicije. Ponekad skupa s njom dolazi *zakletva* (u Hrvojevoj povelji od 15. VI 1401). Dispozicija obuhvaća najveći i najvažniji dio teksta povelje i uopće cijele isprave. Ona izražava volju donatora u pogledu pravnog čina, odnosno donosi materijalni ili moralni objekt povelje. Najčešće počinje riječima: »promissimus«; »promittimus«; »donamus et confirmamus«; »donamus«; »concedimus et damus«; »conservabimus«; »concesimus«. Kad se radi o posjedima, najčešće je dispozicija spojena s formulom *pertinencije* kojom se uz glavni objekt nabraja i sve ono što mu pripada.

Dispozicija Kulinove povelje dosta je općenita, a nalazi se iza inkripcije. Kod bana Prijezde ona je povezana s *pertinencijom*, uz konkretni objekt sadrži i opširni opis darivanog objekta.

Kod bana Stjepana II Kotromanića dispozicija se nalazi iza naracije. Dosta je opširna, uz materijalni objekt donosi puno pojedinosti (mjesta, kuće, brda, šume, pašnjaci i drugo). I kod bana Tvrtka dispozicija dolazi iza naracije skupa s *pertinencijom*. Međutim u njegovim kraljevskim poveljama dispozicija dolazi najčešće iza *peticije*, a ponekad i iza *promulgacije* i čak iza *intitulacije*. Odlikuje se opširnošću i donosi dosta podataka o gradovima, mjestima, pojedinim velikašima, granicama među gradovima, posjedima, rijekama, crkvenim osobama, podatke o ispravama Tvrtkovih prethodnika i mnoge druge podatke.

U Hrvojevim poveljama dispozicija stoji iza naracije i iza *promulgacije*. Veoma je opširna i donosi pored osnovnog objekta također dosta drugih podataka.

Kod kraljeva Ostoje i Tomaša dispozicija je također najopširnija formula i donosi puno podataka uz glavni objekt. Kod kralja Ostoje najčešće se nalazi iza naracije, ali i iza *peticije*, dok joj je u Tomaševim poveljama konstantno mjesto iza naracije.

Dispozicija je, pored toga što je najvažnija i najopširnija formula latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža, također najkonstantnija formula. Stalnošću je mogu slijediti samo još *intitulacija* i *datacija*. Sve druge formule tih povelja ponekad izostaju.

j. Koroboracija

Skoro sve latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža imaju koroboraciju. Ona je najčešće kratka. Prvi put se javlja kod bana Prijezde u njegovoj povelji iz god. 1287. Sadrži izjavu o trajnosti i svjedočanstvo o valjanosti isprave koja se potkrepljuje njegovim pečatom (»*authentici pendentis sigilli nostri roboratam*«).

I u poveljama gospodara Bosne (Pavla Šubića) formula koroboracije sadrži izjavu da su njegove isprave osnažene pečatom. Pavlova koroboracija najčešće ima ovakav sadržaj: »*In cuius rei memoriam et maiorem firmitatem presentes litteras concessimus sigillorum nostrorum munimine roboratas*« (21. II 1305).

Ban Mladen u povelji iz god. 1302. izričito navodi, u formuli koroboracije, da njegov banski pečat još nije gotov pa stoga pečati tu ispravu svojim starim pečatom (»*et quia sigillum nostrum banale nondum erat paratum, praesentes antiquo nostro sigillo fecimus sigillari*«). I on dakle

Kod bana Stjepana II Kotromanića formulom koroboracije, uz upotrebu pečata (»nostri sigilli appensione«) kao sredstva ovjere njegovih isprava, još su prisutni i svjedoci kao oni koji će svojim prisustvom potvrditi valjanost i autentičnost pravnog čina za njegov učinak. Tako u svojoj povelji iz god. 1345. spominje uz svoju zakletvu i zakletvu svjedoka, nabrajajući ih poimence. Pored ostalih spominje vojvodu Vuka, knezove Pavla sina Hrvatina, Dabišu Hrvatina Stjepanova, Stjepana Družića, Pribislava Klapića, čelnika Stjepana, Dragišu sina kneza Stipka, Tičinu sina Vitane, plemiće Žerka, Ostoju, Rogata, Stipana Gojslavića i župane. U povelji iz god. 1333. Stjepan II Kotromanić u formuli koroboracije zaklinje se skupa s predstavnicima Dubrovčana da će pravni čin vrijediti onako kako stoji u ispravi. Ban Dubrovniku daruje Stonski Rt i Privlaku i u povodu toga čina donosi podatak da je privilegij sačinjen u četiri primjerka. Dva su pisana latinskim jezikom, a dva hrvatskim (slavenskim). Dva primjerka ostaju kod donatora a dva kod destinatarata, i to svaka stranka dobija po jedan latinski i jedan hrvatski primjerak.

Povelje bana i kasnije kralja Tvrtka formulom koroboracije najavljuju sredstva (uglavnom pečat) i način kojim pravnom činu osigurava učinak, trajnost i svjedočanstvo. U njegovoj ispravi iz god. 1355. (13. II) prisutni su oni svjedoci koji će potkrijepiti valjanost isprave. Tu su lica koja su značajna za tadašnja povijesna zbivanja u Bosni. Tako je pri sastavljanju te isprave prisutan bosanski biskup Peregrin, njegov vikar Franjo de Florencia, prepošt Nikola, lektor crkve Nikola, a od svjetovnjaka knez Vukoslav Nahojević, plemići Bubanići, Stipoje Hrvatinić, Stipko sin Stjepana Družića, magistar Nikola, sin župana Mikaela, župan Klečina, službenici i sluge biskupa, potpisani notar — dakle svi oni odličnici koji se skupljaju na pojedine svečanosti. Kod Tvrtkovih povelja koroboracija često može biti i malo opširnija nego što je to kod drugih bosanskih vladara. U takvim se poveljama pečat kao sredstvo ovjere najčešće spominje ovim riječima: »et autentici sigilli nostri duplicis munimine roborata«.

Kod vojvode Hrvoja formula koroboracije također, najčešće, spominje pečat kao sredstvo ovjere isprave. Jedna takva koroboracija iz god. 1393. glasi: »Harum nostrorum, quibus nostrum sigillum, quo utimur, est appressum, testimonio literarum.«

I kod kraljeva Ostoje i Tomaša koroboracija također sadrži pečat kao sredstvo koje pravnom činu osigurava pravni učinak i vjerodostojnost isprave. Kod kralja Tomaša izričito se navodi (1450) kraljevski pečat. Jedna Ostojina koroboracija glasi ovako: »In quorum fide et evidentiam pleniorem presens privilegium fieri iussimus, et bulla nostra maioris sigilli pendentis muniri« (22. IV 1404).

Iz iznesenog vidi se da formula koroboracije u poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža donosi sredstva i način kojima pravnom činu osigurava učinak, trajnost i svjedočanstvo pravnog čina, te vjerodostojnost dotične isprave. To se osigurava pečatom i svjedocima. Među svjedocima prepoznajemo povijesna imena bosansko-humskog srednjeg vijeka. U toj formuli nalazimo i izraze za pečat, za nazive isprava, za jezik kojim su pisane a ponekad čak i podatke o broju primjerska isprave

k. *Sankcija*

Većina latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža nema formulu sankcije. Ona je prisutna kod bana Pavla Bribirskoga, bana Mladena, u nekoliko slučajeva kod kralja Tvrtka I (12. III 1380, 23. VIII 1385. i 30. VIII 1390) i po jedanput kod bana Stjepana II Kotromanića (oko god. 1322), kralja Dabiše (15. IV 1392) i kralja Ostoje u njegovoj povelji iz god. 1408. (28. XII). Ona se konstantno nalazi uz dispoziciju i ima ulogu izvršenja onoga što je izneseno u dispoziciji, odnosno ostvarivanje pravnog akta u povelji.

Kod bana Pavla Bribirskoga sankcija se sastoji uglavnom iz dva dijela: iz *anateme* i *zakletve*. Anatema se označuje izrazima: »aput deum et homines violator«, tj. ban Pavao govori za sebe i za svoje nasljednike i sudionike u povelji, da ga se smatra oskrvriteljem vjere pred Bogom i ljudima, ukoliko ne bi držao obećanja data u ispravi. Izrazi za zakletvu su mu: »omnipotentis dei et omnium sanctorum« i »aput deum et homines pro infidelibus et periuriis habeamur«.

Kod bana Mladena sankcija izražava prijetnju dotičnoj osobi koja ne bi poštovala naređeno u povelji, odnosno koja bi kršila dopuštenja donesena ispravom.

Kod kralja Tvrtka i kralja Ostoje sankcija izražava materijalnu i duhovnu kaznu za neizvršavanje onoga što je dispozicijom predviđeno. Materijalna se kazna sastoji od oduzimanja posjeda, a duhovna je u stvari anatema koja se izražava riječima: »sit maledictus a deo patre et filio et spiritu sancto, 12 apostolis, 4 evangelistis et 70 senibus et cunctis sanctis dei«. Ostojina je sankcija, u njegovoj povelji iz god. 1408. (28. XII), dosta opširna i ima slične elemente Tvrtkovoju sankciji.

Sankciji se, dakle, u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža nije posvećivala veća pozornost.

l. *Svjedoci*

Svjedoke u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža nalazimo kod bana Stjepana II Kotromanića, banskim i kraljevskim poveljama Tvrtka I, kod kralja Dabiše i kod kralja Ostoje. Kod svih drugih spominje se samo pečat kao sredstvo ovjere.

Kod bana Stjepana II Kotromanića, u njegovoj povelji iz oko god. 1322, navode se ovi svjedoci: Radoslav Tepčić, knez Dabiša, knez Dragaš, župan Kersa od Zagorja, župan Poznan od Rame, knez Ostoja iz Uskopja, Hrvatinić Vuković od Usore, vojvoda Vojko, Branoš Česperčić iz Soli, župan Bodoš, seoski čelnik iz Trebotića, župan Ivan — svi s braćom, te pristald Vuk Šitković i Vitanja Tihoradić. Također se spominje i notar Priboje. U Stjepanovoj drugoj povelji (iz god. 1345) navode se sljedeći svjedoci: vojvoda Vuk, Pavao sin Hrvatina, Dabiša Hrvatinić, Stjepan, Stjepan Družić, knez Pribislav Klapović, Stjepan Čelnik, Dragiša sin Stjepana, Tičina sin Vitanje, Zerko, Ostoja, Rogata, Stipan Goislavić, te plemići i župani.

U poveljama kralja Tvrtka I nalazimo sljedeće svjedoke: biskup Peregrin, fratar Franjo iz Florencije u službi bosanskog vikara, prepozit Nikola, knez Vukoslav Nahojević, knez Mastanj Bubanić, Stipoje Hrvatinić, Stepsa, sin Stjepana Družića, Nikola, sin župana Mikaela od Bresne, Kle-

Mirko Radojević, knez Stipoje Hrvatinić, knez Priboje Sanković, knez Vukašin Milatović, knez Mladen Stančić, knez Gojak Vojković, knez Dobroslav Divošević, Vlatko Tvrtković, Gojak Radosalić, Naleško Vetinja, knez Dabiša, knez Pavao Radinović, kraljev protovestijar Trifun iz Kotora, knez Priboje Meštrović, župan Biljak Sanković, kraljev vinotoča Sladić Masnović, knez Priboje Masnović, Ugrin Razić, B. Pribislavić, Juraj Draživojević od Poljica i drugi. Također se spominje Tvrtkov notar Toma Lužac i to najprije kao kraljev vicekancelar, a kasnije kao kancelar.

U poveljama kralja Dabiše nalazimo sljedeće svjedoke: knez Pavao Radinović, Branko Pribinić, knez Mirko Radojević, Sandalj Hranić, Stipoje Hrvatinić, Batalo Šantić, knez Juraj Radivojević, knez Juraj Milatović, herceg Pavao Vlatković, knez Dobrosav Divošević, herceg Vlatko Tvrtković, sudac Dragić Poznanović, kraljev pristav prefekt Stipac Ostojić i sudac Juraj Hirmić — svi s braćom.

Iz popisa svjedoka može se vidjeti da su uglavnom isti svjedoci kod kralja Tvrtka I i kralja Dabiše. Kod kralja Dabiše se javljaju i neki novi, koje ne nalazimo kod kralja Tvrtka.

Kod kralja Ostoje svjedoci su skoro svi novi i dosta ih je manje nego kod njegovih prethodnika. Jedan od razloga tomu je vjerojatno i to što je Ostoja u početku bio u zavadi s puno velikaša.

m. *Datacija*

Formula datacije bosansko-humskih latinskih povelja sastoji se od vremenskog i zemljopisnog datuma. Sve bosansko-humske latinske povelje od 12. do 15. st., osim povelje bana Stjepana II Kotromanića iz oko god. 1322, imaju dataciju. Datirane su po godinama od rođenja Isusa, a kao početak godine uzima se 1. siječnja. Navodi se najčešće i dan i mjesec, a ponekad uz to i indikcija. Mjesto datacije u tim poveljama u pravilu je na kraju. Rijetko se događa da je skupa s koroboracijom i svjedocima (povelja kralja Tvrtka I od 2. VI 1390), a također rijetko samo sa svjedocima (Tvrtkove povelje od 11. VI i 22. VII 1390) i iza invocacije (Tvrtkova povelja od 1. VIII 1390). Mjesta datiranja bosansko-humskih latinskih povelja su: Zemljanik, Skradin, Hokuća (?), Split, Đakovo, Visoko, Neretva, Bobovac, Moištra, Sutjeska, Šibenik, Sohorvica, Lučani, Kosovo (?), Sinj, Bosna, Jajce, Herceg-Novi i Ključ. To je i kronološki red donesenih povelja. Najčešće se spominje Sutjeska kao mjesto datiranja povelja.

Uz datiranje se spominju i kršćanski blagdani, i to po kalendaru zapadne crkve, kao što su: Blagdani BDM, Duhovi, uoči Uskrsa, vigilija sv. Ivana Krstitelja, Svi sveti, te Pasha.

n. *Aprekacija*

Aprekacija se nalazi samo u Kulinovoj povelji iz god. 1189. (»sic me deus adiuuet et hec sancta IIII-or euangelia«) i kod Dabišine povelje od 15. IV 1392. (»Stephanus Dabisa per gratiam domini dei«).

o. *Subskripcija*

Subskripcija je kao i aprekacija veoma rijetka u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža. Imamo je samo u dva slučaja (kod bana Tvrtka u njegovoj povelji od 1. IX 1355. i kasnije još jedanput u njegovoj kraljevskoj povelji iz god. 1380).

ZAKLJUČAK

U latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža vladala je velika raznolikost u upotrebi pojedinih formula. Stalne su samo formule: intitulacija, dispozicija, datacija i inskripcija. Sve druge su promjenljive. Od njih se najviše javljaju koroboracija, naracija, promulgacija, arenga i svjedoci. Salutacija, peticija i sankcija rjeđe su upotrijebljene. Verbalna invokacija, aprekacija i subskripcija veoma su rijetke, pogotovo aprekacija i subskripcija. Najrjeđe je upotrebljena simbolička invokacija. Može se primijetiti da se ni zakletva u navedenim poveljama nije upotrebljavala, osim u nekoliko slučajeva. Jednom je spojena s inskripcijom a drugi put s dispozicijom.

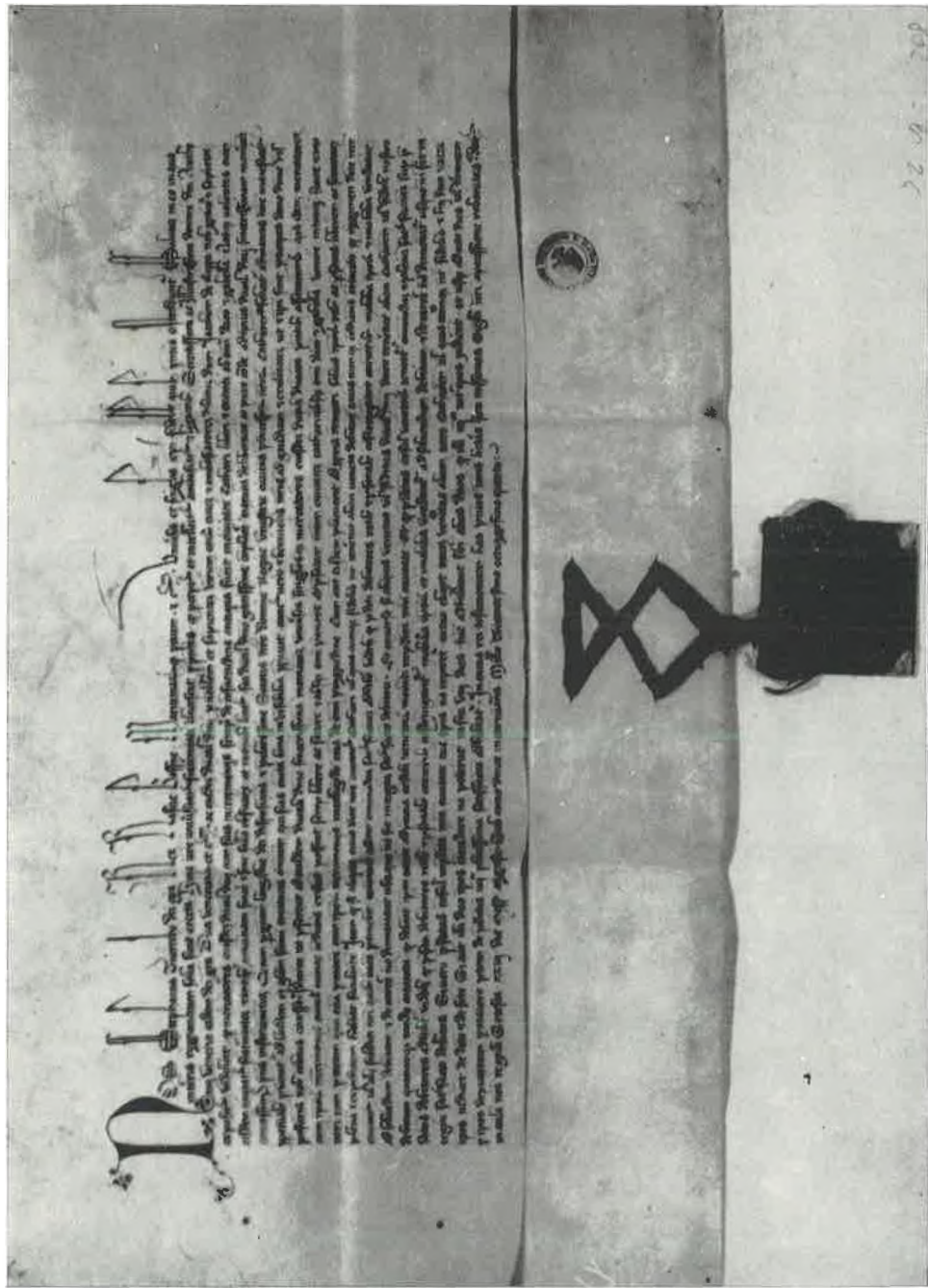
Najviše formula sadrže povelje kralja Tvrtka I. Kod njega je prilično ujednačena upotreba istih formula i to kako u njegovim banskim tako i u kraljevskim poveljama. Tako je i kod knezova Bribirskih, a kod svih drugih vladara i velmoža vlada neujednačena upotreba formula, tako da se ne mogu izdvojiti neki obrasci po kojima su pisane bosansko-humske latinske povelje u razdoblju od 12. do 15. st. Razlog je vjerojatno i taj što mnoge nisu sačuvane. Može se naslutiti da su napisane, ali ne i da su sačuvane.

Prva sačuvana bosanska povelja u svome latinskom tekstu ima ove elemente: a. invokaciju (simboličku i verbalnu), b. intitulaciju, c. inskripciju sa zakletvom, d. dispoziciju i e. aprekaciju.

Najviše elemenata sadrže povelje kralja Tvrtka I, osobito dvije iz god. 1390. od kojih je jedna izdana Šibeniku (11. VI), a druga Braču (22. VI). Njihovi su sastavni dijelovi: a. intitulacija, b. inskripcija, c. salutacija, d. arenga, e. promulgacija, f. peticija, g. naracija, h. dispozicija, i. koroboracija, j. svjedoci, k. datacija. Kod Tvrtkovih povelja dosta je ujednačena upotreba istih formula, i u banskim i u kraljevskim poveljama. I kod bosanskih povelja knezova Bribirskih formule su dosta ujednačene. Kod svih drugih bosanskih vladara i velmoža vlada dosta neujednačena upotreba formula, tako da se ne mogu izdvojiti neki posebni obrasci po kojima su pisane bosanske latinske povelje. Jedan od razloga za to je taj da su mnoge od njih prijevodi ćirilskih povelja.

Nazivi bosansko-humskih latinskih povelja su: *donatio*, *confirmatio*, *pagina*, *littera*, *notitia*, *lictera*, *privilegia*, *forma privilegii*, *littera privilegialis*, *privilegialis littera*, *testimonio litterarum*, *patens littera* i *praesens littera*.

U latinskim bosansko-humskim poveljama imena se notara rijetko spominju. Kod bana Stjepana II Kotromanića spominje se Priboje kao *banski notar*. Kod Tvrtkovih kraljevskih povelja izdanih dalmatinskim gradovima navodi se Toma Lužac kao *vicekancelar Tvrtkove kancelarije*. Znamo da je on pisao ćirilske povelje, ali ne znamo da li je stvarno napisao i latinske povelje za dalmatinske gradove, ili je to možda učinio njegov, nama nepoznati, kolega, a on stavio sebe kao sastavljača i prepisivača povelja. Zna se da su Tvrtkove povelje dalmatinskim gradovima pisane na latinskom i hrvatskom jeziku, ali se ne zna na kojem su prije pisane, a na koji prevedene. Jedno je sigurno, da ćirilske primjerke nije imao tko čitati u dalmatinskim gradovima. Tvrtkovu povelju izdanu splitskoj općini 2. lipnja 1390. pisao je kninski biskup Mikael, i to »in

20. 11. 1985

spominje se njegov notar Stjepan Dobrinović kao *kancelar kraljevske »aule«*. Neke od bosansko-humskih latinskih povelja tako su lijepo pisane da se s rukopisom tih nepoznatih notara može mjeriti malo koji notar srednjovjekovne zapadne Evrope. Najbolji primjerak za to je Tvrtkova latinska povelja izdana u Sutjesci mletačkim trgovcima god. 1385.

Glavno sredstvo ovjere latinskih bosanskih povelja je pečat. Za nj se u tim poveljama upotrebljavaju sljedeći nazivi: *pendens sigillum; sigillum banale; sigillo; sigillo apensione; sigillum manus; pendenti duplo facto sigillo; duplici sigillo pendenti; pendenti autentici sigilli duplicis; regalis sigilli appensione i sigillo impendenti*.

Kratko rečeno, bez obzira na to što se malo zna o bosansko-humskoj državnoj kancelariji, iz diplomatske analize bosansko-humskih povelja vidi se da je ona imala sve elemente srednjovjekovnih državnih kancelarija na Balkanu.

Popis analiziranih povelja i izvori iz kojih su uzete

1. Povelja Kulina bana iz god. 1189. (29. VIII): Historijski arhiv u Dubrovniku, ASMM-Ć 38, tzv. stariji prijepis.
2. Povelja bana Prijezde iz god. 1287. (8. V): T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje CD), vol. VI, Zagreb, 1908, str. 588—589.
3. Povelja bana Pavla Bribirskog iz god. 1301. (2. II): F. Šišić, »Iz arhiva u Körmendu«, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, VII, Zagreb, 1905, str. 213.
4. Povelja bana Mladena iz god. 1302. (11. VI): T. Smičiklas, CD, VIII, Zagreb, 1910, str. 27—28.
5. Povelja bana Pavla Bribirskoga iz god. 1304. (30. III): F. Šišić, *nav. dj.*, str. 214.
6. Povelja bana Pavla Bribirskog iz god. 1305. (21. II): F. Šišić, *nav. dj.*, str. 214—215.
7. Povelja bana Stjepana II Kotromanića iz oko god. 1322: Lj. Thallóczy, »Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje Körmenskog arkiva«, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje GZM), XVIII, Sarajevo 1906, str. 403—404.
8. Povelja bana Stjepana II Kotromanića iz god. 1333. (15. II): S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd, 1912, str. 301—303.
9. Povelja bana Stjepana II Kotromanića iz god. 1345. (23. VI): T. Smičiklas, CD, XI, Zagreb 1913, str. 207—208.
10. Povelja bana Tvrtka iz god. 1355. (13. II): *Diversa cancellariae XXV/18 pag. 86'—87*, Historijski arhiv u Dubrovniku.
11. Povelja bana Tvrtka iz god. 1355. (1. IX): Historijski arhiv u Dubrovniku, ASMM-194, Beč lat.
12. Povelja bana Tvrtka iz god. 1356. (14. III): Historijski arhiv u Dubrovniku, ASMM, Ć 104, Beč 1006.
13. Povelja bana Tvrtka iz god. 1356. (1. XI): Lj. Thallóczy, *nav. dj.*, str. 437—438.
14. Povelja kralja Tvrtka I iz god. 1380. (12. III): L. Thallóczy, »Wie und wann wurde Hervoja Grossvojevode von Bosnien?«, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Bd. VI, Wien 1899, str. 284—285.

15. Povelja kralja Tvrtka I iz god. 1385. (23. VIII): Archivio di stato u Veneciji, Miscellanea Atti Diplomatici e privati, busta S. 26, N. 802. (Vidi faksimil povelje u prilogu).
16. Povelja kralja Tvrtka I iz god. 1387. (22. VII): I. Lucius, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Trau*, Venetia, M. DC LXXIV, str. 512.
17. Povelja kralja Tvrtka I iz god. 1390 (2. VI): Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike* (dalje *Listine*), IV, Zagreb, 1874, str. 280—282.
18. Povelja kralja Tvrtka I iz god. 1390. (8. VI): Arhiv JAZU u Zagrebu, Lucius XX—12/VII—113. (Prijepis Mihe Haila i Mate Begovića pod nadzorom M. Barade iz Luciusove ostavštine u Kaptolskom arhivu u Splitu — Ormar B.).
19. Povelja kralja Tvrtka I iz god. 1390. (11. VI): *Diplomatar Sibenicense*, str. 11—13, Arhiv Hrvatske u Zagrebu (1983).
20. Povelja kralja Tvrtka I iz god. 1390. (22. VII): T. Smičiklas, *CD*, XVII, Zagreb, 1981, str. 306—309.
21. Povelja Tvrtkovih poslanika iz god. 1390. (1. VIII): Š. Ljubić, *Listine*, IV, str. 283—284.
22. Povelja kralja Tvrtka I god. 1390. (30. VIII): Nadbiskupski arhiv u Splitu, S. 20, »Donationales principum Ecclesiae Spalatensi«, fol. 32 v, 33 r, 33 v, 33 r, 34 v (prijepis).
23. Povelja Vuka Vukčića Hrvatinića iz god. 1391. (12. XI): Arhiv JAZU u Zagrebu, Lucius XX—12/VII—117. (Prijepis kao br. 18).
24. Povelja kralja Dabiše iz god. 1392. (15. IV): V. Klaić, »Povelja kralja Stjepana Dabiše izdana Hrvoju Vukčiću godine 1392«, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arhiva*, II, Zagreb, 1900, str. 60—61.
25. Povelja kralja Dabiše iz god. 1392. (25. IV): Arhiv JAZU u Zagrebu, Lucius XX—12/VII—123. (prijepis kao br. 18).
26. Povelja vojvode Hrvoja iz god. 1393. (23. VIII): T. Smičiklas, *CD*, XVII, str. 529—530).
27. Povelja vojvode Hrvoja iz god. 1401. (15. VI): F. Šišić, »Nekoliko isprava iz početka XV st., *Starine*, 39, Zagreb, 1938, str. 170—171.
28. Povelja vojvode Hrvoja iz god. 1402. (13. V): *Diplomatar Sibenicense*, str. 16 A, 17, 17 A; Arhiv Hrvatske u Zagrebu (1983).
29. Povelja vojvode Hrvoja iz god. 1402. (13. V): *Diplomatar Sibenicense*, str. 17A—18A; Arhiv Hrvatske u Zagrebu (1983).
30. Povelja kralja Ostoje iz god. 1402. (15. VI): *Diplomatar Sibenicense*, str. 18A—19, Arhiv Hrvatske u Zagrebu (1983).
31. Povelja kralja Ostoje iz god. 1404, (22. IV): Š. Ljubić, *Listine*, IV, str. 39—41.
32. Povelja kralja Ostoje iz god. 1408. (28. XII): F. Šišić, »Nekoliko isprava...«, str. 315—317.
33. Povelja kralja Tomaša iz god. 1444. (15. IV): Archivio di stato u Veneciji, Miscellanea Atti Diplomatici, busta 53, № 1099.
34. Povelja kralja Tomaša iz god. 1450. (24. X): Š. Ljubić, *Listine*, IX, Zagreb, 1890, str. 356—357.
35. Povelja hercega Stjepana Kosače iz god. 1454. (30. III): M. Vego, Tri povelje o posjedima Stjepana Vukčića Kosače, *Most*, br. 19—20, Mostar, 1978, str. 137—138.
36. Povelja hercega Stjepana Kosače iz god. 1455. (1. III): L. Thallóczy - Eckhart, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig, 1914, str. 175—176.
37. Povelja kralja Tomaša iz god. 1458. (3. IV): Š. Ljubić, *Listine*, X, Zagreb, 1891, str. 126—127.

Redni broj

Invocatio

Destinatar	Destinator	Mjesto	Datum
1. Ban Kulin	Dubrovnik	Dubrovnik?	1189 - 29. VIII
2. Ban Prijezda	Babonići	Zemljanik	1287 - 8. V
3. Ban Pavao	Hrvatini	Skradin	1301 - 2. II
4. Ban Mladen	Split	Hokuća?	1302 - 11. VI
5. Ban Pavao	Hrvatini	Split	1304 - 30. III
6. Ban Pavao	Hrvatini	Skradin	1305 - 21. II
7. Ban Stjepan	Vukoslav	Mile	1322 - oko
8. Ban Stjepan	Dubrovnik		1333 - 15. II
9. Ban Stjepan	Nelipići	Knin?	1345 - 23. VI
10. Ban Tvrtko	Dubrovnik	Đakovo	1355 - 13. II
11. Ban Tvrtko	Dubrovnik	Visoko	1355 - 1. IX
12. Ban Tvrtko	Dubrovnik	Neretva	1356 - 14. III
13. Ban Tvrtko	Petar	Robovac	1356 - 1. XI
14. Kralj Tvrtko I	Hrvoje	Moištra	1380 - 12. III
15. Kralj Tvrtko I	Mlečani	Sutjeska	1385 - 23. VIII
16. Kralj Tvrtko I	Klis	Sutjeska	1387 - 22. VII
17. Kralj Tvrtko I	Split	Sutjeska	1390 - 2. VI
18. Kralj Tvrtko I	Trogir	Sutjeska	1390 - 8. VI
19. Kralj Tvrtko I	Šibenik	Sutjeska	1390 - 11. VI
20. Kralj Tvrtko I	Brač	Sutjeska	1390 - 22. VII
21. Kralj Tvrtko I	Split	Sutjeska	1390 - 1. VIII
22. Kralj Tvrtko I	Spl. nadb.	Sutjeska	1390 - 30. VIII
23. Ban Vuk	Šib. trg.	Šibenik	1391 - 12. XI
24. Kralj Dabiša	Hrvoje	Sutjeska	1392 - 15. IV
25. Kralj Dabiša	Trogir	Sohorvica	1392 - 25. IV
26. Vojvoda Hrvoje	Sigmund	Zuchan	1393 - 23. VIII
27. Vojvoda Hrvoje	Zadar	Kosovo?	1401 - 15. VI
28. Vojvoda Hrvoje	Šibenik	Šinj	1402 - 13. V
29. Vojvoda Hrvoje	Šibenik	Šinj	1402 - 13. V
30. Kralj Ostoja	Šibenik	Visoko	1402 - 15. VI
31. Kralj Ostoja	Mlečani	Visoko	1404 - 22. VI
32. Kralj Ostoja	Radiojevići	Bosna	1408 - 28. XII
33. Kralj Tomaš	Mlečani	Jajce	1444 - 15. IV
34. Kralj Tomaš	Mlečani	Jajce	1450 - 24. X
35. Herceg Stjepan	Alfons V	Herceg-Novi	1454 - 30. VIII
36. Herceg Stjepan	Barbara	Ključ	1455 - 1. VIII
			1455 - 2. IV

Milko Brković: DIPLOMATIC FORMULAE OF LATIN BULLS BELONGING TO BOSNIAN-HUM RULERS AND PEERS FROM THE 12TH TO 15TH CENTURY

Summary

Regarding diplomatic formulae of the Bosnian-hum Latin bulls in the period from the 12th to 15th century one can speak of the great variety of those. The most persistent are the formulae of *invokatio*, *dispositio*, *inscriptio*, and *datatio*. All others went through a change more or less. Among them one can speak of *corroboratio*, *narratio*, *promulgatio*, *arenga* and *vitneses* (*testes*). Rather rarely one can trace *salutatio*, *petitio*, *sanctio*, *invocatio verbalis*, *aprecatio*, and *subscriptio*. The oath of allegiance is always attached to some other formula. Most rarely used was symbolic invocation.

Invocatio verbalis is found in the well known formula which was in the use in the West, but was taken over from the East, and was usually used for single invocation for each of the three divine persons. The affirmation of the *invocatio verbalis* which follows bull's statement of contents is *aprecatio*. *Intitulatio* is also under the influence of the West. It can be traced very often at the beginning of the bulls. *Inscriptio* is found in the introductory part, called protocol. It can have general or rather specific form. Sometimes the oath is attached to it. It stresses the advantage of the holy kingdom over an earthly one. The same is with *arenga*. *Promulgatio* or *notificatio* is found in majority of bulls in the protocol, its actually an a way publication of the bull's contents. *Narratio* or *expositio* varies placewise in the Bosnian Latin bulls. Its contents reveal the dates of historical institutions, merits of receiver of donation as well as of the former ruler's bulls. *Petitio* is contentwise short, and tells us something about the person who had been given donation. *Dispositio* takes the largest and the most important part of the bull. It reveals donator's wishes exposing his will regarding material and moral object. *Corroboratio* is short and it contains the statement about validity and durability of the bull which bears the seal. *Sanctio* has a role of carrying out what bull contains, it can consist of anathema and the oath. Witnesses are always respected peers of Bosnia and Hum. *Datatio* contains geographical data and indicates time-dates. Bosnian-hum Latin bulls are dated according to the years of Christ's birth, and for the beginning January 1. had been taken. *Dotatio* is as a rule always at the end of the bull.